

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

«Допущено до захисту»
Завідувач кафедри
Печеніна Наталя Анатоліївна
« ___ » _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____
« ___ » _____ 20__ р.

**ВИВЧЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ СВІДЧЕНЬ ВИКОНАВЦІВ
«ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» У ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ**

Кваліфікаційна робота
студента групи ІСм-22
ступінь вищої освіти Магістр
спеціальності 014.03 Історія
Холодняка Олександра Олександровича
Керівник канд. істор. наук, доц.
Вадим Яшин

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Холодняк Олександр Олександрович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Холодняк О.О.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМИ.....	7
1.1 Історіографія проблеми.....	7
1.2 Джерельна база.....	9
1.3 Методологія та методи дослідження.....	13
Висновки до розділу 1.....	15
РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ СВІДЧЕНЬ ВИКОНАВЦІВ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ».....	16
2.1 Проблеми вивчення документальних свідчень виконавців «Великого терору».....	16
2.2 Справа Кісельова Павла Петровича начальника УНКВС по Одеській області УРСР та об'єднана справа Раєва-Рибакова-Шнайдера, співробітників УНКВС по Одеській області УРСР.....	21
2.3 Інтерпретація результатів дослідження.....	31
Висновки до розділу 2.....	36
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ: «ВИВЧЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ СВІДЧЕНЬ ВИКОНАВЦІВ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» В ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ.....	38
3.1 Стан вивчення проблеми в шкільній практиці.....	38
3.2 Методика вивчення теми засобами сучасної історичної освіти.....	40
Висновки до розділу 3.....	49
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	52

ВСТУП

Актуальність теми. Найчисельнішим масивом серед документів відомчих архівів радянських органів державної безпеки є особові справи їх співробітників. Упродовж тривалого часу доступ до них мали лише працівники кадрових підрозділів радянських спецслужб. Це зрозуміло, оскільки інформація, яка в них міститься, може показати зовсім новий погляд на історію України періоду керівництва Сталіна, а в особливості висвітлення «Великого терору» як антилюдської операції радянського керівництва.

Актуальною справою вчених пострадянського суспільства є реабілітація жертв політичних репресій та винесення уроків тоталітаризму. Тому, безумовно важливим є розглянути передісторію, механізми, соціальні та територіальні аспекти «Великого терору», намагатися з'ясувати його обсяги та динаміку. Одним із основних спірних питань було, наскільки Сталін особисто контролював репресії. Деякі дослідники стверджували, що терор був детально спланованою масовою операцією, тоді як інші наголошували на його місцевих особливостях, конфліктах між центром і регіонами. Усі ці спірні питання важливі для проведення започаткованою в Україні політики декомунізації та винесення уроків з власної історії.

Отже, дослідження свідчень виконавців «Великого терору» дає нам можливість розглянути цей період з іншої сторони і звернути увагу на питання вини не тільки керівництва, а й самих виконавців, зокрема, застосовувати результати таких досліджень в шкільній історичній освіті.

Мета магістерської роботи – дослідити добу «Великого терору» у документальних свідченнях його учасників з можливістю подальшого використання в шкільній історичній освіті.

Завдання дослідження:

- проаналізувати історіографічну та джерельну базу «Великого терору»;

- визначити стратегії, типові дії та поведінку співробітників НКВС під час масових репресивних операцій у добу «Великого терору»;
- дослідити роль та місце регіонального керівництва в процесі «Великого терору»;
- проаналізувати вплив наказів НКВС щодо «Великого терору» на його виконавців;
- розробити методiku використання дослідження в шкільній історичній освіті.

Об'єктом дослідження є історія СРСР 1930-х рр.

Предметом дослідження виступають свідчення виконавців «Великого терору» 1937-1938 рр. в УРСР і методика їхнього використання в шкільному курсі історії.

Методи дослідження:

Методологічну основу нашої роботи складають історичний, системний, детерміністський підходи, які забезпечують комплексний аналіз проблеми:

В кваліфікаційній роботі було використано такі методи дослідження:

1) Загально-наукові методи:

- аналіз дозволив послідовно розглянути свідчення виконавців «Великого терору»;
- синтез дозволив знайти зв'язки між стратегією, типовими діями та поведінкою співробітників НКВС під час масових репресивних операцій у добу «Великого терору»;
- герменевтичний метод був використаний для перевірки джерел та їх тлумачення;
- структурно-типологічний метод використано для структурування роботи за розділами і підрозділами, групування та систематизації джерел та літератури.

2) Спеціально-наукові:

- історичний дозволив побудувати роботу в хронологічній послідовності, побачити причинно-наслідкові зв'язки між подіями та послідовно викладати матеріал;
- порівняльно-історичний метод дослідження дозволив шляхом порівняння встановити схожість і відмінність між історичними явищами, що вивчалися;
- історико-психологічний метод дозволив дослідити типові дії та поведінку співробітників НКВС під час масових репресивних операцій у добу «Великого терору».

Практичне значення дослідження:

Результати роботи можуть бути використані при підготовці навчально-методичних матеріалів до підготовки уроків з історії України, вивченні тем історії рідного краю:

- Створено методичні розробки уроків для вчителів історії, які сприятимуть вдосконаленню змісту та ефективності викладання історії в сучасній школі;
- Результати дослідження можуть бути використані для організації позакласної роботи з учнями;
- Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці дидактичних матеріалів та зошита тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів з новітньої;
- Результати роботи можуть бути використані учнями та для підготовки вчителів до уроків історії.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМИ

1.1 Історіографія дослідження

До того, як розглядати історіографічну базу дослідження, слід уточнити, що предметом кваліфікаційної роботи виступає лише окремий аспект доби «Великого терору», тому, історіографія дослідження представлена історіографією самої доби «Великого терору», де зокрема висвітлюється досліджуваний в цій роботі аспект документальних свідчень його виконавців.

Сучасна історіографія політичних репресій в Українській РСР сталінської епохи представлена досить розкладжено. Великий обсяг документальних та наративних публікацій був систематизований і відображений, насамперед, у бібліографічних покажчиках, виданих в Україні в період з 1991 по 2011 рік. Загальносистемні публікації історіографічного характеру в основному з'явилися протягом останніх 15 років.

Дослідження українських, російських та західних істориків, присвячені «Великому терору» у СРСР, включаючи УРСР, були аналізовані в історіографічних дослідженнях Г. М. Васильчука, В. П. Коцура, С. А. Кропачова, О. В. Хлевнюка [21; 25; 26; 39].

В Україні історіографія «Великого терору», крім досліджень Г. М. Васильчука і В. П. Коцур [21; 25], також розглядається в ряді монографій і розділів докторських дисертацій відомих істориків, які прямо займаються темою політичних репресій. Серед них І. Г. Білас, З. Г. Лихолобова, В. М. Нікольський, О. С. Рубльов, Ю. І. Шаповал, [17; 27; 29; 34; 35; 40; 41]. Значущий внесок у вивчення репресивної проблематики внесли Р. Ю. Подкура та О. С. Рубльов, Ю. І. Шаповал через їх глибокі історіографічні статті [30; 31; 32; 34; 35; 40; 41].

Історія «великого терору» в загальному контексті теми державного терору в СРСР була предметом обговорення на наукових конференціях, які проходили як в Україні, так і за кордоном, з участю вітчизняних істориків.

У вересні 1994 року під егідою НАН України, Інституту історії України, Інституту держави і права, а також Всеукраїнського й Київського товариства політв'язнів і репресованих відбулася наукова конференція «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки». У 2007 році в Україні відбулася міжнародна конференція «Україна–Росія: діалог історіографій», організована Інститутом історії України НАНУ, Канадським інститутом українських студій Альбертського університету та Сіверським інститутом регіональних досліджень. Одна з секцій конференції зосереджувалася на проблемах історіографії політичного терору та його структур [36; 37].

З початку незалежності України з'явилося значна кількість наративних публікацій, призначених для дослідження репресій в Україні під час існування тоталітарної системи. Загалом порахувати кількість випущених публікацій неможливо, але їх рахунок за оцінками вчений рахується тисячами. У сучасній вітчизняній історіографії спостерігаються нові тенденції, такі як використання передових методів дослідження, нових форм подачі матеріалу і синтезування історичних наративів [16].

Дослідники використовують новаторські підходи, впроваджуючи методи з інших наук, такі як соціологія, психологія, політологія та інші. Публікації часто відрізняються багатожанровим характером, поєднуючи історичні портрети, нариси та есе з подачею архівних документів та мемуарів. Це вказує на розширення методологічного спектру та збагачення підходів до вивчення репресій в історії України [19].

Опубліковано значну кількість наукових праць, які розкривають сутність політичних репресій в радянській добі. Зокрема, І. Білас спробував розкрити мотиви та напрями політичних репресій сталінського періоду, а також визначити їхнє правове підґрунтя [17; 18].

Вчена Лихолобова вивчила взаємозв'язок політичних репресій із концепцією системи державної влади, яку пропонували більшовики [27].

Вчений О. Рубльов розкрив ставлення Й. Сталіна та його оточення до західноукраїнської інтелігенції, використовуючи політичні репресії як засіб ліквідації впливу інтелектуалів – носіїв ідеї української незалежності [34; 35].

У працях Ю. Шаповала [40; 41] досліджувалася практика комуністичного управління УСРР – УРСР, а також маніпуляції інтелектуалами для «радянзації» українського суспільства. Регіональні особливості Великого терору 1937–1938 років досліджували О. Бажан Р. Подкур [16; 30; 31; 32]

Причини, механізми здійснення «Великого терору» та керування цим процесом розглядаються у монографіях упом’янутих вище авторів, а також у колективних узагальнюючих виданнях.

В праці «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ століть. Історичні нариси» один із розділів присвячено управлінню державним терором, а автором цієї статті є С. І. Білокінь [19]

У колективній праці «Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки», крім публікацій документів, містяться наукові статті, в яких проводиться аналіз причин терору, розкривається його механіка та розповідається про репресії серед чекістів. Автори вказують, що ініціатором терору була партія, а метою його проведення було усунення реальних і потенційних противників режиму, а також знищення потенційно небезпечних соціальних верств [38].

У збірнику «Україна в добу «Великого терору»: 1937–1938 роки» та науково-документальному виданні «Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. були опубліковані документи, що розкривали проміжні підсумки масових операцій у 1937–1938 роках. Останнє видання досліджувало сутність наймасовішої чекістської операції, спрямованої проти різних соціальних груп, таких як селяни, колишні члени небільшовицьких партій, священнослужителі, кримінальники та інші [22; 38].

Одночасно в Україні розпочалися дослідження особистої участі високопоставлених співробітників державної безпеки у масових операціях.

Примітні праці в цьому напрямку належать Ю. Шаповалу та В. Золотарьову [24; 40; 41].

В праці Золотарьова йдеться про Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», прийнятий 21 травня 2015 року Верховною Радою України, став ще одним поштовхом для персоніфікації досліджуваної в магістерській роботі теми виконавців «Великого терору» [24].

Розширений доступ до особових документів співробітників радянських спецслужб відкрив можливість О. Бажану та В. Золотарьову опублікувати цикл статей, присвячених персоналіям керівництва НКВС УРСР та обласних УНКВС, які не лише організовували, але й особисто брали участь у стратах «ворогів народу». Дослідники розкривали їхні життєві шляхи, соціальне походження, освіту та просування по кар'єрній драбині працівників [16; 24].

Публікація В.П. Коцур «Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки» на основі протоколів закритих партзборів, оперативних нарад та засідань військових трибуналів, розкрила маніпуляції вищого політичного керівництва СРСР щодо звинувачень співробітників держбезпеки у порушенні «соціалістичної законності». Упорядникам вдалося провести певні первинні дослідження феномену виконавців «Великого терору». Наступним кроком дослідження ролі виконавців «Великого терору» 1937–1938 рр. стала публікація цієї монографії, що дало змогу розкрити конкретну діяльність співробітників різних обласних управлінь НКВС УРСР [25].

1.2 Джерельна база

В джерельній базі дослідження спершу слід почати з такого важливого феномену в історичній науці, як багатотомну серію «Реабілітовані історією». Ця ініціатива була розпочата ще у 1992 році під егідою Інституту історії України НАН України і має багатожанровий характер, поєднуючи наукові статті, архівні документи, спогади, нормативно-правові акти та мартиролог

жертв політичних репресій у радянській Україні. Протягом 30 років авторські колективи, публікуючи нові книги обласних томів, привносять вклад у розкриття цінної інформації щодо регіональних аспектів державної політики СРСР та ставлення місцевих партійних еліт до громадян у різних регіонах радянської України [33].

Важливим явищем у вітчизняній історичній науці є заснований у 1994 році часопис «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», що випускається Головною редколегією «Реабілітовані історією» разом з Інститутом історії України НАН України та Галузевим державним архівом Служби безпеки України. Протягом 25 років у його сторінках регулярно публікуються дослідження, що стосуються мотивів, планування та реалізації масових операцій «Великого терору» 1937–1938 років [20].

Розширений доступ до особових документів співробітників радянських спецслужб відкрив можливість вченим О. Бажану та В. Золотарьову опублікувати цикл статей, присвячених персоналіям керівництва НКВС УРСР та обласних УНКВС, які не лише організовували, але й особисто брали участь у стратах «ворогів народу». Дослідники розкривали їхні життєві шляхи, соціальне походження, освіту та просування по кар'єрній драбині працівників [16; 24].

Науково-документальне видання «Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки» видане у 2009 році, відіграло значну роль у дослідженні сталінських репресій в Україні. Зазначене дослідження, авторами якого є українській вчений Ю. Шаповал, представляє історичні нариси, довідково-статистичні матеріали та архівні документи, що дозволяє отримати широкий огляд тогочасних подій [38]

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» і їхні видання «Більше не таємно» представляють цінні джерела для вивчення і розуміння історії «Великого терору» в Україні. Зокрема, публікація «Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр.» в 2010 році містить як

документальний, так і науковий матеріал, що допомагає краще осмислити історичні події цього періоду [22].

Це підкреслює важливість вивчення документів та наукових досліджень для встановлення обставин і розкриття сутності подій. Подібні ініціативи відображають зусилля академічної спільноти у розкритті історичних правд та збереженні пам'яті про минуле.

Основою джерельної бази магістерської роботи є дві великі справи на репресованих співробітників НКВС УРСР, які є виконавцями «Великого терору» [1; 2].

Першою є справа на заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР Успенського, начальника Одеського УНКВС Кісельова Павла Петровича. Справа представлена у 3-х томах, де розробка засудженого Кісельова дає можливість дослідити з боку верхньої ланки виконавців антилюдські дії співробітників НКВС, знайти зв'язки між стратегією, типовими діями та поведінкою співробітників НКВС під час масових репресивних операцій у добу «Великого терору» [1].

Другою є об'єднана справа на очільників Одеського УНКВ, Раєва, Рибаківа та Шнайдера. Справа представлена у 4-х томах, де їхня розробка дає можливість дослідити, з боку вже середньої ланки виконавців, антилюдські дії співробітників НКВС, знайти зв'язки між стратегією, типовими діями та поведінкою співробітників НКВС під час масових репресивних операцій у добу «Великого терору» та регіональні особливості [2].

Важливим в дослідженні даної теми є документи із сайту спільноти «Меморіал», яку займаються реабілітацією жертв репресій в СРСР. На сайті представлена досить велика кількість систематизованих баз даних, що дає можливість простежити долю репресованих виконавців «Великого терору», зокрема, документи із фігурантів справ, що представлені в магістерській роботі [5; 6; 7; 8].

Також, «Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР Н. І. Єжова № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів,

кримінальників та інших антирадянських елементів», що дав початок «Великого терору» [12].

1.3 Методологія та методи дослідження

Методологічну основу нашої роботи складають історичний, системний, детерміністський підходи, які забезпечують комплексний аналіз проблеми вивчення документальних свідчень виконавців «Великого терору».

Принцип детермінізму в нашій роботі проявився у акценті нашої уваги на обумовленість історичних явищ і процесів, бо «Великий терор» і поведінка його учасників була досить динамічною.

Принцип системності в нашій роботі проявився як вимога до історичного дослідження, яка передбачає розгляд предмету дослідження як певної системи.

Принцип історизму у нашій роботі виражається у тому, що розуміння будь-якого явища або події передбачає максимальне занурення в історичну епоху теми.

В кваліфікаційній роботі було використано такі методи дослідження:

1) Загально-наукові методи:

- аналіз дозволив послідовно розчленувати об'єкт дослідження на елементи та визначити його властивості в ході дослідження. Це проявилось у впливі динамічної політики «Великого терору» на його виконавців;
- синтез дозволив знайти зв'язки між політикою «Великого терору» та впливом її на його виконавців;
- герменевтичний метод ми використовували для перевірки джерел та їх варіативність їх тлумачення;
- структурно-типологічний метод використано для структурування роботи за розділами і підрозділами, групування та систематизацію джерел та літератури.

1) Спеціально-наукові:

- історичний дозволив побудувати роботу в хронологічній послідовності, побачити причинно-наслідкові зв'язки між подіями та послідовно викладати матеріал з усіма причинно-наслідковими зв'язками;
- порівняльно-історичний метод дослідження дозволив шляхом порівняння встановити схожість і відмінність між історичними явищами, що вивчалися;
- історико-психологічний метод дозволив дослідити динаміку розвитку психології типових виконавців «Великого терору» верхньої та середньої ланки.

Висновки до розділу 1

До досягнень вітчизняної історіографії слід віднести дослідження «білих плям» в історії України, до таких, як раз, належать репресії, які вчені вдало назвали «Великим терором», визначивши його як апогей державного терору епохи Сталіна.

Наразі існує досить багато праць по даній тематиці. Але, досить часто вони розглядається як частина загального наукового напрямку вивчення державного терору в Україні під час тоталітарного режиму. Важливим досягненням історіографії є оприлюднення значної кількості документальних матеріалів, раніше прихованих, що триває й донині.

Також, слід відзначити суперечливі тенденції у вивченні цієї теми. По-перше, фахівці вказують на незадовільну доступність архівних матеріалів для дослідження та публікацій, оскільки доступ до деяких українських і російських архівів залишається обмеженим. По-друге, багато праць, присвячених «Великому терору» у різних його проявах, не є системними дослідженнями, а складаються в основному з документів, перемішаних із історичними нарисами. Бракує системності та аналітичності в розгляді теоретико-концептуальних питань. Загалом можна сказати, що тема розглядається дещо фрагментарно.

Інститут історії України НАНУ та Галузевий державний архів Служби безпеки України відіграють значну роль у вивченні проблеми. Дослідження також ведуться в регіональних центрах, але вони мають переважно документальний характер, а не наративний. Відсутні глибокі публікації історіографічного характеру, особливо у вигляді монографій чи дисертацій. Історіографія «Великого терору» є лише однією із тем в роботах вітчизняних істориків, при цьому проблеми етнічних операцій, відношення суспільства до цих подій, а також наслідки та масштаби терору залишаються дисть недослідженими.

Джерельна база дослідження досить ґрунтовною для вивчення конкретного аспекту магістерської роботи і дозволяє всесторонньо розглянути тему та можливості її використання у шкільній практиці. Методологія ж дослідження представлена як інструмент, дає можливість в повній мірі розкрити потенціал теми в магістерській роботі та його інтеграцію в шкільну історичну освіту.

РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ СВІДЧЕНЬ ВИКОНАВЦІВ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»

2.1 Проблеми вивчення документальних свідчень виконавців «Великого терору»

Вивчення документальних свідчень «Великого терору» є досить серйозною та актуальною справою істориків цього періоду. Однак окремим пунктом є дослідження саме свідчень виконавців терору як людей, що були безпосередньо пов'язані з рішеннями, каральними функціями того періоду та маючими власні інтереси, пріоритети у праці карального механізму.

Однією з проблем документального дослідження виконавців «Великого терору» є розгляд інформації на кшталт біографій працівників державних установ [17; 33; 34].

На сьогодні подібні дослідження можна узагальнити у три основні категорії:

- спеціалізовані біографічні довідники, що присвячені конкретним категоріям працівників органів державної безпеки;
- книги, присвячені історії центральних та регіональних структур держбезпеки, в яких містяться детальні біографічні відомості;
- видання, що містять скорочені біографічні довідки працівників, які згадані в наукових працях [33; 34].

Одною головних проблема дослідження теми «Великого терору» з є аналіз наказів народного комісара НКВС СРСР щодо особового складу, частина яких доступна в різних збірниках документів та на базах даних спільноти «Меморіал», але доступна інформація не є вичерпною і для вчених залишається доволі багато роботи у вирішенні цієї проблеми [18; 21; 41].

Аналіз цих наказів сьогодні є досить актуальним й на цей час кількість та якість аналітичних даних є невеликою для дослідження «Великого терору»,

оскільки, ще й досі ідуть порівняльно-дискусійні процеси в науковій спільноті з цих питань.

В магістерській роботі подана спроба вивчити особливості фіксації кадрових переміщень у наказах про особовий склад, а також з'ясувати, наскільки вони відображають реальну ситуацію з кадрами та організаційною структурою НКВС УРСР у 1937–1938 роках. Відповідно, це дасть нам змогу установити реальні персоналії виконавців або напроти спростувати певні судження та звинувачення.

Складність опрацювання такого матеріалу полягає в тому, що працівників на посаду в офіційних документах відзначалося наказами по особовому складу НКВС СРСР або НКВС УРСР, які включали номер, дату і місце виходу наказу. Обов'язковими елементами були попередня посада та військове звання працівника, а також прізвище та ініціали, посада, на яку він призначався, але доволі часто такі відомості відсутні [18]

Формат таких наказів у НКВС СРСР був добре зазначений і ми знаємо його форму. Проте при ретельному аналізі наказів і їхніх електронних версій на сайті «Кадровий состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939» виявлені розбіжності у формі і поданні інформації, що є характерним для більшості документів на цьому ресурсі [1; 2; 5; 6; 7; 8].

Однією з відмінностей у подачі інформації між НКВС СРСР та НКВС УРСР було вказування не лише ініціалів, а й повного імені та по батькові співробітника у наказах НКВС УРСР. Ця особливість виявилася досить безладною, і не вдалося встановити її повну закономірність, але тим не менш треба відмітити таку важливу особливість при дослідженні співробітників з поширеними прізвищами типу Іванов, Кузнєцов, Смірнов та інші [26].

Також однією з головних проблем у дослідженні «Великого терору» є особові справи співробітників НКВС. Протягом тривалого періоду до них мали доступ лише співробітники кадрових служб радянських спецслужб, оскільки інформація в них була визнана чутливою.

Однак включення особових справ до документів Національного архіву Російської Федерації і відкриття доступу в Україні до архівів СБУ, відкрило можливості для їхнього вивчення не лише родичами, але й науковцями. Наразі існує значний обсяг наукових розвідок щодо методик створення біографій осіб радянської епохи [24].

Важливість та складність роботи з особовими справами співробітників органів державної безпеки полягає в їх ексклюзивності за значенням та інформаційною насиченістю. Дослідження особових справ відкриває перед істориками значно більше можливостей, ніж аналіз біографій, складених та оприлюднених раніше. Тому, вважається актуальним проведення джерелознавчого аналізу особистих справ, визначення інформаційних можливостей офіційних документів та матеріалів особистого походження, що містяться в них. У особових справах зазвичай зберігається кілька автобіографій, власноруч складених співробітниками у різні періоди [38]. В магістерській роботі, зокрема, представлена справа Кісельова з його автобіографією трьох періодів: слідства 1939 року; перегляду справи 1959 року та перегляду справи 1990 року [1].

Особливу увагу заслуговують свідчення осіб, що були арештовані наприкінці 1938–1939 років та пізніше чекістів, які намагалися виправдатися, реагуючи на звинувачення у порушенні закону. При цьому дуже часто вони розкривають цікаві подробиці, важливі для розуміння технології терору. Це знову спонукає задуматися над тим, що дослідник «Великого терору» завжди опиняється в певній амбівалентності між етикою та академізмом [24; 34].

Знаходження дослідника у площині між етикою та академізмом в контексті дослідження «Великого терору» визначає важливі моменти та створює певні проблеми. Академізм вимагає об'єктивного розуміння механізмів терору та виявлення його ініціаторів. Немає сумніву, що головним ініціатором була ВКП(б). Однак, важливо розуміти, що серед реалізаторами були конкретні особи. Тут етика, особливо в сучасній Україні, де є певні

закони, дещо обмежує дослідника, вимагаючи від нього обережності при називанні імен та розмірковування над можливими наслідками [18; 20; 36].

Вирішення цього конфлікту може виявитися складним, особливо враховуючи те, що в окремих регіонах існують спроби переоцінки дій Сталіна та настрої людей, що йому симпатизують. Зважаючи на це, дослідник повинен виважено підходити до висновків, враховуючи етичні обов'язки та важливість об'єктивного розуміння історії [18; 20; 36].

Ці документи є надзвичайно важливими для дослідників, оскільки вони відображають не лише факти біографії людини, а й її сприйняття власної особистості, або навіть образу, який вона прагнула створити для владних структур, щоб зайняти відповідну позицію в радянській бюрократичній системі. Важливо відзначити, що співробітники єврейської національності часто змінювали свої імена чи навіть ім'я та прізвище на слов'янські, що здавалися більш прийнятними на теренах колишньої Російської імперії, але вносять певну складність для дослідника. Такі зміни імені можуть бути стратегічними, спрямованими на полегшення кар'єрного росту, а також можуть впливати на оцінку атестаційних комісій. Оцінки та рекомендації у службових характеристиках іноді були суперечливими [18; 24; 36; 37; 41].

Незважаючи на важливість інформації, яку ми можемо отримати з наказів по особовому складу НКВС СРСР і НКВС УРСР для вивчення біографій працівників державної безпеки, важливо враховувати наступні нюанси під час роботи з цими документами:

- фактичне тривання служби на посаді не завжди співпадає з датами, зазначеними у наказах, або з інформацією в особових справах, службових картах та партійних документах (для визначення точної дати перебування співробітника на конкретній посаді може знадобитися вивчення наказів по обласних управліннях НКВС).

- посади, з яких працівники призначалися або звільнялися з НКВС, іноді можуть бути вказані помилково (посади, які були зазначені у наказах НКВС УРСР протягом літа 1938 року, не завжди відповідали фактичній організаційній структурі органів державної безпеки республіки на той момент).
- багато кадрових призначень другої половини 1937 року і 1938 року не були оформлені відповідними наказами по особовому складу і не були зафіксовані в особових справах.
- інформація про арешти співробітників у наказах по особовому складу може бути неповною і не відповідати загальній кількості репресованих. Тільки комплексний аналіз архівних документів (накази по особовому складу НКВС СРСР і НКВС УРСР, накази по обласних управліннях НКВС, оперативні накази НКВС, особові і кримінальні справи, партійні документи) дозволить відновити точну біографію працівника НКВС [24; 36]

Зокрема, дослідження пов'язані з документами радянських спецслужб відкривають цілу площину для герменевтики, але й одночасно підвищують складність роботи. Відповідно до документів тих часів створюються нові принципи інтерпретації, наприклад, принципів інтерпретації унікальної системи понять в середовищі НКВС 1937-1938 років.

Матеріали особових справ дозволяють вивчати рівень освіченості, умови життя, праці, відпочинку та лікування співробітників. Вони визначають морально-професійні характеристики та фактори, що впливали на їх поведінку. Такий підхід відкриває перспективи для розвитку історичних досліджень за напрямком «історія повсякденності» [18; 24].

Документи особових справ також дозволяють відтворити та змодельовати поведінку співробітників каральних органів з метою зайняття певного місця в радянській ієрархічній системі управління. Це сприяє розгляду цієї соціальної категорії з точки зору соціально-культурної антропології [18].

Врахування унікальних характеристик документів особових справ розширює інформаційну базу історії радянських спецслужб та дозволяє заповнити інформаційні прогалини у визначенні функцій окремих структурних підрозділів органів державної безпеки. Це сприяє подальшому розвитку історичних досліджень як у широких хронологічних рамках, так і у вузьких, прив'язаних до конкретних періодів функціонування цих органів. Документи особових справ відкривають додаткові можливості для поглибленого та неупередженого наукового вивчення широкого спектру проблем історії України [24].

2.2 Справа Кісєльова П.П., начальника УНКВС по Одеській області УРСР та об'єднана справа Раєва-Рибакова-Шнайдера, співробітників УНКВС по Одеській області УРСР

Кісєльов Павел Петрович заарештований 15.11.1938 року і рішенням Військової колегії ВС СРСР 22.02.1939 року засуджений до розстрілу, рішення Військової колегії приведено в дію згодом. Прохання родичів про його політичну реабілітацію в 1990 році було відхилене [1; 5].

За національністю українець. Розстріляний в Москві в 1939 році. В органах державної безпеки з 1921 року. Член ВКП(б) з 1924 року. Закінчив 4 класне міське училище в місті Харків в 1918 році, далі, закінчив Прикордонну військову школу в місті Харкові в 1926 році. В справі особовій справі зазначено, що він працював на хлібозаводі, а з 17 років перейшов на роботу в ВНК. Працював на посадах пов'язаних з розвідувальною та оперативною діяльністю в ДПУ та ОДПУ, далі ІНО УДБ НКВС УРСР, що свідчить про те, що він в лавах органів державної безпеки почав з посад самої нижчої ланки [1, с. 9].

З 1937 по 1939 рр. в органах державної безпеки пройшов шлях від начальника 3-го відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР до начальника УНКВС по Одеській області УРСР. Відзначений в 1932 році нагородою

«Почетный работник ВЧК-ОГПУ» та двічі нагороджений бойовою зброєю [1, 5].

Присутні відомості про присвоєння звань співробітника НКВС: з 1936 року – старший лейтенант державної безпеки, а 1938 року – капітан державної безпеки. Слід зазначити, що вже під час роботи на посадах верхньої ланки НКВС УРСР, звання капітана державної безпеки присвоєне Кісельову не відповідало займаній посаді і підтверджується атестацією Кісельова в НКВС 1935-го року, де він характеризується як посередній керівник, що, в свою чергу, свідчить про маргінальність керівництва НКВС УРСР у зв'язку з кадровим голодом під час «Великого терору». Довідки на його колег прикріплених по справі Кісельова таку точку зору підкріплюють [1, с. 10, с. 21, с. 56; с. 102].

У справі містяться ґрунтовні документи, які висвітлюють механізм реалізації масових операцій під час «Великого терору» у виконанні співробітників середньої ланки УНКВС по Одеській області. Серед них особливу увагу привертають методики створення фальсифікованих кримінальних справ та застосування психологічних і фізичних тортур. Ці документи становлять важливий матеріал для вивчення темної сторони того періоду і допомагають розкрити та зрозуміти трагічні події того часу [1, с. 36-312].

В особовій справі, відразу після перелічення її змісту по сторінках додається довідка, в якій зазначається, що Кісельова заарештували за показання колишнього начальника Київського обласного відділу УНКВС Троїцького про причетність Кісельова до «право-троцькістської організації» в лавах НКВС. За звинуваченням, по завданню колишнього народного комісара НКВС УРСР Успенського виконував фальсифікацію карних справ, сприяв підривній та шпійонській діяльності в УРСР. Основним приводом для арешту стало особисте розпорядження народного комісара НКВС СРСР Л.П. Берія. [1, с. 6].

Цікавим фактом є те, що при обшуку в квартирі Кісельова було знайдено декілька одиниць зброї, два пістолети, мисливська рушниця та велика кількість набоїв до них. Якщо припустити, що пістолети відносяться до нагороджувальних, а на мисливську зброю є дозвіл, то зберігання набоїв в такій кількості, а саме 93 набої до пістолета №1, 80 набоїв до пістолета №2 та 103 набої до мисливської рушниці (зокрема, матеріали для виготовлення мисливських набоїв), карається законом. Але, надалі в матеріалах слідства відсутні звинувачення в статтях про незаконне зберігання зброї, набоїв та їх виготовлення, що може свідчити про некомпетентність слідчої групи НКВС по цій справі [1, с. 15-16].

В процесі першого допиту Кісельов заперечував свою причетність до будь-який «контрреволюційних» груп та заперечував будь-які звинувачення. Але, в ході не дуже тривалого допиту і наполегливому проханню слідчого зізнатися у звинуваченнях, Кісельов зізнався, що був у складі «контрреволюційної» організації в середині НКВС та вів «підривну» діяльність в УРСР [1, с. 44].

В ході свого зізнання він повідомив, що в «контрреволюційну» організацію від був завербований народним комісаром НКВС УРСР Успенським по справі агента НКВС Давиденко. Примітним є те, що Кісельов був завербований Успенським погрозою в арешті по справі до якої Кісельов мав непряме відношення, що свідчить про те, що скористатися службовим положенням та заводити фальсифіковані справи є звичайним випадком в НКВС. Кісельов, за його свідченнями, на той час був розчарований політикою партії та справах в УРСР, тому, погодився [1, с. 46].

Буде доречним, більш детально зупинитися на справі агента НКВС Давиденко, що стала приводом для вербовки. Справа Кісельова розділена на 3 томи, де том №1 є безпосередньою справою 1938-1939 рр., том №2 вже є переглядом справи в 1959-1960-х роках, а том №3 переглядом справи в 1990-му році. В усіх 3-х томах справи Кісельова фігурує справа агента Давиденко [1, с. 46, с. 194, с. 342, с. 402].

Агент Давиденко працював в Дніпропетровському інституті та був причетний до «націоналістичних» та «троцькістських» кіл. На думку слідчих по перегляду цієї справи в 1960-му році, Давиденко вступив в конфлікт з людьми із цих кіл і щоб зберегти своє положення вирішив працювати на НКВС, одним із його кураторів був Кісельов [1, с. 48, с. 194].

За даними слідчих, Давиденко, після того він як проінформував НКВС про «контрреволюційні елементи» в Дніпропетровському інституті був згодом сам заарештований НКВС за участь у «троцькістській» організації. Слушним є те, що слідчі по перегляду справи в 1960-му році зазначають, що подані їм матеріали не були взяті в обіг в НКВС та оцінюють їх як звичайні характеристики своїх колег та їх зв'язки між собою, що не є приводом для їх розробки. Але, згодом, в Дніпропетровському інституті були проведені масові арешти [1, с. 47, с. 195, с. 343, с. 404].

Тож, тлумачити дані події можна по різному, але, на нашу думку найбільш вірогідним є конфлікт угруповувань (характеризувати ці угруповування не є доречним через брак матеріалу, але, можна припустити, що антирадянські та неможливість встановити належність пом'янутих осіб до якоїсь з них), в результаті чого, одне угруповування (до якого вірогідно входили співробітники НКВС) ліквідувало інше та ліквідувало агентів щоб інформація про це офіційно не була оформлена в непотрібному для них вигляді.

Належність Кісельова до «контрреволюційного» угруповування може свідчити справа Давиденко та свідчення заарештованого його начальника Успенського в 1940-му році. Успенський, який за своїми свідченнями був призначений Єжовим очолювати «контрреволюційне» угруповування в УРСР, говорить про те, що Кісельов був у складі «контрреволюційного угруповування» ще до його прибуття на посаду народного комісара НКВС УРСР та мав зв'язки з італійською та німецькою розвідкою. Зокрема, таку точку зору можуть підтвердити свідчення його заарештованих колег, але вони

також як і Кісельов відмовились від своїх свідчень, тому, вони не можуть фігурувати у цій справі як повноцінний доказ [1, с. 46, с. 304].

Говорячи про хід «Великого терору» за свідченнями Кісельова як виконавця, то той факт, що він належав безпосередньо до верхньої ланки НКВС УРСР дає можливість простежити ймовірні мотиви, характер та стратегію здійснення «Великого терору» враховуючи регіональні особливості [1, 5].

Використання відповідно до мотивів, характеру та стратегії «Великого терору» слова «ймовірно» обумовлено тим, що Кісельов та його співучасники відмовились від своїх свідчень, що дає нам підстави брати під сумнів ці свідчення не тільки фактично, а й юридично.

З іншого боку матеріали слідства частково доводять правдивість перших свідчень Кісельова у вигляді списку постраждалих людей, їх біографій та свідчень. До речі, в наслідок цього його рідним і було відмовлено в його політичній реабілітації [1, с. 416-532].

Тож, спершу Кісельов зі слів Успенського наводить цілі їх «контрреволюційної» організації – повалення керівництва керуючої партії та уряду країни та назвав відповідні до мети завдання:

- створення сприятливих умов для «право-троцькістських» угруповувань, що сприяють їх успішній роботі;
- збереження від арештів активних «право-троцькістських» кадрів;
- оперативні удари НКВС завдавати не по організованому підпіллю, а по розрізнених групах та одинаках, які антирадянські себе проявляють [1, с. 307].

Відповідно до завдань їх «організації» за словами Кісельова з липня по листопад 1938 року (до арешту самого Кісельова) ним та його посібниками було проведено наступні саботажні та підривні заходи:

- затягнув на місяць пізніше проведення операції з очищення від «контрреволюційних» елементів районів Одеської області перед

збиранням врожаю цього року. У зв'язку з цим, у перший період збирання врожаю тракторний парк вступив у дію шкідливо відремонтованим, а його посібники-агенти на місцях саботували роботу;

- не приділяв уваги питанням зміцнення агентурного апарату в районних відділах НКВС по Одеській області, в яких агентурний апарат прийшов у непрацездатний стан, а навпаки, спеціально, як і останні два-три роки продовжував завантажувати співробітників слідчою роботою;
- За ворожою установкою Успенського готував до відрядження 30 осіб оперативних працівників, замість яких повинна була прийти зміна;
- Не вжив необхідних заходів щодо посилення оперативного обслуговування сільсько-господарських та торгуючих організацій, які протягом кількох років дуже погано обслуговуються [1, с. 56-71].

Окрім того, Кісельов свідчить про безпосередні підривні та саботажні заходи від народного комісара НКВС УРСР Успенського:

- в 1938 році для дестабілізації регіону запустив ланцюжок масових необґрунтованих арештів військовослужбовців, демобілізованих з РСЧА за мотивами походження з місцевостей, що відійшли до іноземних держав (Молдова, Польща, Прибалтійські держави);
- проведене слідство у 4-му відділі УДБ НКВС УРСР у справах колишніх секретарів Одеського обкому ВКП(б) Кондакова, Солошека, Гольченка було проведено так, що зв'язки їх до «їхньої» організації по районах Одеської області розкрито недостатньо;
- сільгоспвідділ НКВС УРСР і особисто Успенський за весь час збиральної кампанії та хлібозакупівель не давали жодних вказівок та директив про оперативне обслуговування цих важливих господарських заходів;

- заходи по усуненню старих кадрових співробітників НКВС УРСР і зміна їх на інших;
- в кадровій політиці сіяв антисемітизм;
- у червні 1938 року Успенский давав установку обласним УНКВС розгортати операцію по «контрреволюційним» елементам у містах в той час, як була необхідна операція з очищення районів, у зв'язку з прибиранням;
- у жовтні 1938 року Успенский давав установку для загальних арештів очільників колгоспів і заготівельників овочів, які нібито саботують здачу овочів для відвантаження до Москви, Ленінграда та Донбасу [1, с. 307-321].

Таким чином, відповідні заходи підривали, саботували та дестабілізували ситуацію в регіоні. Також, слід зазначити, що дані заходи носили багатогранний характер та були взаємопов'язані. Наприклад:

- так як не всі співробітники НКВС були причетні до їх «угруповування», то його роботу було саботовано: масові арешти невинних людей перевантажували НКВС непотрібною роботою, відповідно, постраждала агентурна, а з нею і оперативна робота, кадрові зміни ж впливали на якість кадрового складу в гіршу сторону та породжували антисемітизм і расизм;
- заходи по арешту очільників колгоспів і заготівельників продуктів за «саботаж» самі були саботажем заготівельної кампанії та дестабілізували не тільки регіон УРСР, а й регіони в які повинно було відправитись продовольство, а це, в свою чергу, давало формальний привід для звільнення «зайвих» кадрів або їх заміну, що уповільнювало роботу НКВС.

Зокрема, ми зупинимось на моментах, які детальніше характеризує сам Кісельов на наступному допиті:

1. У липні місяці 1938 року наказами штабу КОВО проводилася демобілізація з частин РСЧА військовослужбовців, що походять із територій колишньої Російської Імперії, що відійшли до іноземних держав (уродженці Молдавії, Польщі, Латвії, Литви, Естонії та Фінляндії). До демобілізації Штабу КОВО запросив із периферійних Особливих відділів КОВО списки, що підлягають демобілізації за наявністю компрометуючих даних. Після надсилання таких списків, майже щодня надходили телеграми народному комісарові про арешти осіб, внесених до списків у міру випусків наказів Штабу КОВО про демобілізацію цих осіб. Особливим відділом 6 корпусу КОВО РСЧА в Одесі за такими ворожими настановами було заарештовано понад 100 осіб демобілізованих військовослужбовців. При цьому слід зазначити, що матеріалів для їх арешту було недостатньо, що суперечило наказу Єжова про арешти таких осіб тільки якщо на них є достатньо матеріалу. Така практика, в свою чергу, деморалізовувала військовослужбовців РСЧА КОВО та їх родини і перевантажувало роботу самого НКВС;
2. Під час заготівельної кампанії та кампанії по збору врожаю, НКВС заарештовувало керівників колгоспів та їх робітників. Це було спричинено тією ситуацією, що план по відправці продовольства з УРСР в інші регіони виріс і не вистачало ж/д вагонів для перевезення, але вина за це лягла на колгоспників, що дало привід для їхнього арешту. Хоча, вони, як потім з'ясувалося мали бути здійснювати лише підвіз до ж/д станцій продуктів. Це, відповідно саботувало кампанію по відправці овочів і завантажувало НКВС хибними справами [1, с. 74].

Згодом, Кісельов відмовився від своїх свідчень, але заарештовані співробітники засвідчили проти Кісельова, що дало привід передати справу до суду і далі винести вирок – розстріл. Майже усі співробітники які свідчили проти нього також відмовились від своїх свідчень, але свідчень, що залишились вистачило для винесення вироку. Зокрема, від своїх свідчень

проти Кісельова не відмовився його колишній начальник Успенский, якого було заарештовано пізніше [1, с. 83].

Після смерті Сталіна важливою тенденцією у розвитку радянської політичної системи стала боротьба за владу серед вищого партійного та державного керівництва країни. Кожен з членів його оточення був причетний до державного терору, і необхідність відсторонитися від цієї «спадщини», знищувати докази своєї причетності та використовувати факти, які могли б скомпрометувати політичних конкурентів, визначала особливу увагу до проблем репресій та реабілітації [24; 36].

Різні політичні діячі намагалися здобути популярність, укріпити свої позиції у владі та позбавитися опонентів шляхом вибіркового засудження минулих злочинів режиму, часткової реабілітації постраждалих та одночасних репресій проти тих, хто найбільше асоціювався із політикою масового терору. Не минула спробу перегляду і справа Кісельова в 1959-1960 рр., але перегляд справи виявив тільки нові випадки причетності його до злочинів [1, с. 256; 21, с. 84; 35, с. 18].

В другому томі справи Кісельова наведений список із 72 справ з біографіями потерпілих людей, що були арештовані УНКВС по Одеській області за 1938 рік та засуджені до розстрілу чи на великий термін позбавлення волі, але згодом реабілітовані. Також, є і свідчення потерпілих, що залишились живими до початку перегляду і виступають як свідки та дають свідчення про злочини співробітників НКВС, зокрема, Кісельова, який особисто брав участь у допитах, чинив психологічний тиск на арештованих та застосовував фізичний вплив [1, с. 291, с. 320].

Зокрема, в свідченнях наведено приклади фальсифікації справ за допомогою фізичного та психологічного тиску, який часто носив комбінований характер:

- побиття;
- погрози;

- удушення;
- утоплення;
- безперервні допити;
- камери утримання з нелюдськими умовами;
- позбавлення їжі та води;
- позбавлення сну.

Все це досить широко застосовувалось співробітниками НКВС для отримання фіктивних показань та злочинних вироків [1, с. 556].

Перш ніж перейти до розгляду справи Раєва-Рибакова-Шнайдера, давайте переглянемо відомості біографій цих персоналій:

1. Раєв Борис Ільч, заарештований 21.06.1939 року. Військовим трибуналом військ НКВС Київського особливого військового округу 10.04.1941 засуджено до 10 років позбавлення волі. Пройшов шлях від нижчої ланки співробітників НКВС до середньої. Остання посада в НКВС: начальник 3-го відділу УНКВС по Одеській області. Мав звання сержант НКВС [2; 6].

2. Рибаков Іосіф Єфімовіч, заарештований 19.04.1939 року. Військовим трибуналом військ НКВС Київського округу 10.04.1941 його було засуджено до розстрілу. Комісією з судових справ політбюро ЦК ВКП(б) вирок змінено на 10 років позбавлення волі з відстрочкою виконання вироку до закінчення воєнних дій, направлений на фронт. Остання посада в НКВС: начальник 3-го відділу УНКВС по Одеській області. Мав звання лейтенант НКВС та військове звання старший лейтенант РА. [2; 7].

3. Шнайдер Александр Грігор'євіч, заарештовано 27.09.1938 року. Військовим трибуналом військ НКВС Київського округу 10.04.1941 засуджено до 6 років позбавлення волі. Остання посада в НКВС: заступник начальника 1-го відділу 2-го управління НКВС УРСР. Мав звання старший лейтенант НКВС [2; 8].

Справа представлена у вигляді 4-х томів, де містяться ґрунтовні документи, які висвітлюють механізм реалізації масових операцій під час

«Великого терору» у виконанні співробітників середньої ланки УНКВС по Одеській області. Серед них особливу увагу привертають методики створення фальсифікованих кримінальних справ та застосування психологічних і фізичних тортур. Ці документи становлять важливий матеріал для вивчення темної сторони того періоду і допомагають розкрити та зрозуміти трагічні події того часу [2].

Затримані співробітники НКВС під час допитів наголошували, що вони є чесними співробітниками і були введені в оману колишнім керівництвом УНКВС по Одеській області Кісельовим. У випадку Раєва та Шнайдера, які частково визнавали свою провину у необґрунтованих арештах, рішенням суду, згодом, надано вироки про позбавлення волі, але ж Рибаків підкреслював перед слідчим, що його затримання є розплатою за викриття зрадників в середовищі НКВС [2, с. 44-56; с. 71-78].

Узагальнюючи висловлювання Раєва, Рибаків та Шнайдера під час допитів, можна зробити висновок, що міжособистісні відносини між співробітниками НКВС наприкінці 1938–1939 років, незважаючи на спільні злочинні інтереси та кастову приналежність, були повні доносів та викриттів. Усі троє учасників справи не лише намагалися зменшити свою роль у фальсифікації кримінальних справ та застосуванні тортур, але й спрямувати вину на інших [2, с. 44-56; с. 71-78].

Однак у слідчих УДБ НКВС УРСР існували переконливі докази участі затриманих у фальсифікації кримінальних справ та застосуванні тортур. Таким чином, запевнення, що вони лише виконавці, які виконували накази керівництва і те, що фальсифіковані кримінальні справи перевірялися співробітниками апарату НКВС УРСР, НКВС СРСР та обласною прокуратурою, не допомогли спростувати обвинувачення.

Раєв та Шнайдер згодом зізналися в своїх злочинах, а Рибаків будучи в слідчому ізоляторі був визнаний психологічно хворим. Відповідно до цього, Раєв та Шнайдер отримали вироки в позбавленні волі, далі їх доля невідома, а

Рибакову дали відстрочку від позбавлення волі до закінчення бойових дій (на той час почалась Друга світова війна) [2, с. 98; с. 111; с. 115]

Рибаков був мобілізований до війська та пройшов війну у складі Особливий відділів різних фронтів, отримував нагороди. Звільнився з армії в 1951 році, подальша доля невідома, але можна зробити припущення, що він був реабілітований. Примітним є те, що Раєв, Рибаков та Шнайдер не були звинувачені в «контрреволюційній» діяльності, а лише за фальсифікацію справ та заборонені методи слідства [2, 6].

У справі також наведені свідчення жертв злочинних арештів, які були згодом реабілітовані. В свідченнях наведені приклади фізичного та психологічного тиску, які збігаються з переліченими у справі Кісельова.

Зокрема, в цій справі більш детально наведені методи фальсифікації справ. За матеріалами слідства встановлені такі практики фальсифікацій:

- фальшиві доноси від громадян чи осіб, що знаходяться під слідством (доноси залучались як мирним шляхом, так і під тиском);
- фальшиві агентурні повідомлення, що можуть служити підставою для арешту;
- фіктивні звіти про неіснуючі «контрреволюційні» організації [2, с. 151-213, с.236-498; с. 605-1101]

2.3 Інтерпретація результатів дослідження

З першу, перед тим як перейти до загальної інтерпретації дослідження в контексті «Великого терору», слід повернутися до причин та його сутності, а згодом визначити в контексті яких поглядів на «Великий терор» слід тлумачити магістерську роботу.

Відправною точкою для розробки плану «Великого терору», на думку ряду вчених, слід вважати 1936 рік, коли відбулося голосування в ВКП(б) про прийняття Конституції СРСР яку запропонував Сталін. Багато членів ВКП(б), зокрема, прибічники Троцького, Зінов'єва, Каменєва та інших опозиційних до

Сталіна груп, відкрито не підтримали її. Сталіну та його прибічникам терміново довелося оцінити серйозність ситуації та прийняти відповідні заходи, які б відповідали ситуації яка склалася в політичному полі СРСР. Нова конфронтація носила цілком не передбачуваний хід розвитку подій [19; 20; 21; 26; 35; 36; 37; 40; 41].

Сталінін та його прибічниками була створена ідея масових репресій населення для його очистки від «контрреволюційних» елементів, а згодом, поступово перекидання цих репресій на своїх політичних опонентів [19; 20; 21; 26; 35; 36; 37; 40; 41].

Широкомасштабні репресії, спрямовані проти десятків і сотень тисяч селян, були вигідні, передусім, першим секретарям обкомів і крайкомів, які не були проти такого рішення через причину того, що населення в підлеглих їм регіонах було опозиційно налаштоване проти них [19; 20; 21; 36].

Крім того, НКВС, як репресивна структура, була зацікавлена у проведенні репресій. Після знищення головних опонентів Сталіна, НКВС втрачало саме існування в такому вигляді якому воно було [19; 20; 21; 36].

Таким чином, за словами вчених, Єжов, виходець з партійного керівництва, міг знайти спільну мову з багатьма першими секретарями і погодитися з необхідністю якнайшвидше усунути тих, хто міг проголосувати проти них на майбутніх виборах в ради [19; 20; 21; 26; 35; 36; 37; 40; 41].

Почавши з троцькістів, Сталін та його прибічники поступово розширила радіус репресій на все суспільство, зокрема, на своїх політичних опонентів та їх прибічників [27; 31; 32; 32].

Однією з особливостей України на момент приходу Миколи Єжова на посаду наркома внутрішніх справ СРСР у вересні 1936 року було те, що країна вже пережила широкомасштабні терористичні операції та тотальну чистку еліт. Зараз досі ведуться дискусії щодо кількості постраждалих, але несумнівним є те, що в ході «розкуркулення», голодомору 1932-1933 рр. та операції «Весна» в Українській РСР постраждали мільйони людей [27; 31; 32; 32].

Леплевский, призначений на посаду народного комісара НКВС УРСР 14 червня 1937 року за наказами Єжова сумлінно здійснював необхідні заходи «Великого терору». Також, це стосувалося виконання наказу Єжова № 00447 від 30 липня 1937 року «Про репресії щодо колишніх «куркулів» злочинців та інших антирадянських елементів» для реалізації цієї акції в УРСР було створено 45 міжрайонних оперативних груп і саме цей документ за думкою вчених був командою для початку «Великого терору» [17; 23; 24].

Технологія операції була розроблена у такий спосіб. Обласним управлінням НКВС давалася вказівка на організацію перевірки матеріалів, зібраних на тих, хто був визначений до арешту як «антирадянські» налаштовані. До початку операції були сформовані міжрайонні оперативні групи в колишніх окружних центрах та інших пунктах [24; 31; 32; 32].

Затриманих розміщували в тюрмах або в місцях формування згаданих груп, які очолювали відповідальні працівники обласних управлінь НКВС, начальники міських та районних відділень або окружних відділів. Арешти санкціонувались керівниками міжрайонних оперативних груп на підставі матеріалів справ і узгоджувалися з районним прокурором [24; 31; 32; 32].

Обласні трійки НКВС повинні були виїжджати на місця концентрації заарештованих і розглядати справи з викликом кожного заарештованого. Особлива увага була приділена використанню матеріалів щодо антирадянських елементів, які мали зв'язки з іноземними консульствами, на тих, хто раніше був засуджений за шпигунство та отримувачів допомоги з іноземних держав. З метою запобігання втечі за кордон прикордонні загони отримали розпорядження перейти на посилений режим охорони за п'ять днів до початку операції [24; 31; 32; 32]

Ліміт жертв, встановлений керівництвом для УРСР, складав 28 800 осіб, включаючи 8 000 осіб для розстрілу (1-а категорія) та 21 800 осіб засуджених (2-а категорія). У наказі підкреслювалося, що затверджені цифри орієнтовні, і якщо ситуація буде вимагати збільшення затверджених цифр, народні комісари НКВС республік повинні будуть подавати мотивовані

клопотання по збільшенню лімітів. Безперечно антилюдським є те, що керівники НКВС користувалися такою можливістю та збільшували ліміти [19; 20; 21; 26; 35; 36; 37; 40; 41]

За час проведення «куркульської» операції кількість українських націоналістів безумовно зростала. Архівні джерела дають підстави стверджувати, що в 1937 році «націоналісти» переважно засуджувались за індивідуальними справами, а в 1938 році різко збільшилася кількість групових справ (що, в свою чергу, збільшувало тяжкість злочину). Протягом усього ходу операції вирoki для українських націоналістів залишалися надзвичайно жорсткими, переважно визначаючись як розстріл у великій більшості випадків [24; 25; 38].

Незважаючи на усі позитивну роботу Леплевського в НКВС УРСР, його кар'єра завершилася звичайним для цієї епохи «Великого терору» способом. Вже 25 січня 1938 року його відсторонили від посади народного комісара, а 28 липня того ж року він був розстріляний. Такий каскад хвиль терору був направлений і на самих його виконавців, що сіяло безпосередньо паніку як у звичайних людей, так і у самих виконавців терору [24; 25; 38].

Архівні джерела підтверджують, що на початкових етапах терору в основному проводився адресний підхід, заснований на обліку та попередній розробці. Цьому свідчать картки обліку, складені органами НКВС з повідомлень від агентурних джерел про конкретних осіб, а також довідки від очільників регіонів [25; 27; 36; 37; 38].

Отже, ми бачимо, що з самого початку масових операцій основу їхньої реалізації складав симбіоз правдивих та неправдивих уявлень про реальних, уявних та потенційних супротивників режиму. Для виконавців цього плану, це, з одного боку, створювало сприятливі для усунення політичних конкурентів та створення «слухняного» населення, а з іншого породжувало труднощі, оскільки вони зобов'язані були досягати наперед заданих результатів. Відповідно, «Великий терор» це потужна машина для каскадних репресій, яка здійснила свою головну мету – терор усіх «неблагонадійних».

Говорячи про приведені в приклад справи співробітників НКВС, можна прийти до висновку, що виконавці «Великого терору» з їх біографіями та долями це цілком є його ж продуктом і жертвою, так само і навпаки, «Великий терор» здійснювали люди, його виконавці, «завдяки» ним він набув такого характеру і «завдяки» ним і звершився.

Чи був Кісельов членом «контрреволюційного» «право-троцькістського» угруповування, скоріше за все, що ні. А навіть якщо і був, чого ми довести не можемо, то Троцький і його прибічники не можуть бути «контрреволюційними» елементами, бо вони самі творили більшовицьку революцію, а «контрреволюційними» стали коли вони як опозиція програли Сталіну та його угруповуванню.

Пояснення того, чому він спочатку визнав себе «контрреволюційним» елементом також відповідно до приведеної в магістерській роботі інтерпретації «Великого терору» також є. Він був заарештований на зламі цієї епохи, коли народний комісар НКВС Єжов став представляти з його відомством реальну силу і потенційного опонента для Сталіна і був замінений Берія. Пішла хвиля реабілітацій засуджених співробітників НКВС, прикладом чого є приведеної в пункті 2.2 справа Раєва, Рибаківа та Шнайдера, де вони отримало у порівнянні з розстрілом невеликі строки позбавлення волі за свої злочини.

Кісельов, затриманий ще при Єжові під тортурами і дав ці свідчення, а потім скоріше за все, коли народним комісаром НКВС став Берія, також хотів потрапити під цю хвилю, тому відмовився від своїх свідчень в надії на виправданий вирок. Примітним є те, що більша частина його колег, що свідчили проти нього також відмовились від своїх показань. Але, Кісельову за його злочини наданий справедливий вирок, як і Раєву, Рибаківу та Шнайдеру.

Висновки до розділу 2

Таким чином, ми розглянули проблеми вивчення свідчень виконавців «Великого терору», приведено приклад документальних свідчень та

демонстрація складності роботи з ними, а також інтерпретація документальних свідчень в контексті обраного погляду на епоху «Великого терору».

Досвід сучасної України підтверджує, що ініціюючи арешти «ворогів народу», влада в першу чергу, націлювалася на усунення реальних і потенційних опонентів. Співробітники органів НКВД, фальсифікуючи справи, працювали на досягнення мети «Великого терору» за будь-яку ціну.

Водночас, це входило в стратегію систематичного знищення тих категорій населення, які вже були на обліку як антирадянські елементи, а згодом ця категорія розширювалась і мету було досягнуто. Такий підхід свідчить, що «Великий терор» в цілому є цілеспрямованою операцією на утвердження тоталітарного режиму Сталіна.

Справи ж співробітників НКВС доводять думку про те, що не тільки система породжує таких людей, а й такі люди породжують таку систему, що було доведено прикладами справ вище, де за результатами перегляду цих справ, кількість постраждалих налічується тисячами.

Застосування ж теми в шкільній історичній освіті буде безперечно корисним, де учні в контексті даної теми, удосконалять свої учнівські та дослідні компетентності та виховають в собі гідних людей, які не допустять кривавих злодіянь періоду Радянського союзу.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ: «ВИВЧЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ СВІДЧЕНЬ ВИКОНАВЦІВ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» В ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ

3.1 Стан вивчення проблеми в шкільній практиці

Провівши контент-аналіз матеріалів щодо вивчення проблематики магістерської роботи в шкільній практиці, слід сказати, що на даному етапі тема «Великого терору» майже не інтегрована в шкільну історичну освіту для проведення окремого уроку, лише як окремий пункт. В розробках шкільних заходів чи позакласної роботи, тема представлена в контексті висвітлення теми політичних репресії в СРСР.

Проаналізувавши уроки вчителів-практиків на предмет інтеграції теми дослідження в шкільній практиці, ми дійшли висновку, що при вивченні даної теми, увага приділяється лише у контексті наявності її в сталінській політиці та як частину тоталітарної системи Радянського Союзу. Але, не слід забувати, що це розробки до яких ми маємо безпосередній доступ через мережу Інтернет. Стосовно усіх інших розробок, то не є можливим оцінити їх кількість та варіативність.

Так, вчитель Вистороп Т.В. пропонує тему уроку для 10 класу: «Політичні процеси 1920-х – початку 1930-х років. Великий терор. Конституція УРСР». Вона торкається «Великого терору» в окремому пункті плану. На уроці висвітлюються різні аспекти «Великого терору», зокрема, аспект який нас цікавить. Представлені різноманітні завдання для вивчення: масштабів репресій; хронологія; причини; динаміка; персоналії та виконавці; наслідки [3].

Вчитель Падалко М.А. пропонує тему уроку для 10 класу: «Масові репресії в радянській Україні». Вона, як вчитель вище, розглядає в окремому пункті плану. На уроці також висвітлюються різні аспекти «Великого терору»,

зокрема, окрема увага приділяється персоналіям та виконавцям «Великого терору», їх психології і їх розвиток [13].

Зокрема, потрібно зазначити, що по темі пов'язаній з магістерською роботою пропонуються виховні та позакласні заходи, шкільного та класного рівня. Але, кількість опублікованих сценаріїв виховних і позакласних закладів в порівнянні з розробками уроків по темі, значно менша.

Так, вчитель Посунько Н.С. пропонує сценарій виховної години «У жорнах репресій» до Дня жертв політичних репресій, де розкривається антилюдська сутність політичних репресій, їх психологічний характер, динаміка. Окремо, наводяться приклади документів пов'язаних з темою заходу, статистика та біографії визначних українських діячів, які були засудженні в ті роки [15].

3.2 Методика вивчення теми засобами сучасної історичної освіти

Перед тим як говорити про методику вивчення теми магістерської роботи засобами сучасної історичної освіти, слід зауважити, що методика ставить питання про вирішення окремої методичної проблеми. Кожен вчитель обмежений своїм навчально-методичним комплексом і це, відповідно, ускладнює роботу у формування методики вивчення теми. Але, навіть цей фактор складності не унеможливорює вирішити методичну проблему магістерської роботи.

Також, слід зазначити те, що дану проблематику можна розглядати з точки зору вчителя-предметника, який, зазвичай, обмежений лише викладанням уроків, а вчитель-класний керівник має службові обов'язки у проведенні виховних та позакласних заходів, підбір тем до яких є більш гнучким. Тому, спочатку ми приведемо приклад вирішення цієї проблеми з боку вчителя-предметника, у нашому випадку, вчителя історії. Говорячи про розробку методики, слід розібрати навчально-методичний комплекс, що пропонується вчителю історії.

Навчально-методичний комплекс – це сукупність навчально-методичних засобів різного призначення, що включають: державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, навчальну програму з історії, концепцію історичної освіти, а також підручник, робочий зошит, атласи і карти, зошит для тематичного оцінювання, хрестоматія, книжки для читання. Навчально-методичний комплекс з історії забезпечує цілісний навчальний процес в єдності цілей навчання та змісту [9; 10; 11]

На сьогодні чинними є така навчальна програма: Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія України. 5–9 та 10-11 класи» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року №698) [11].

У програмі курсу до кожної теми подано орієнтовні практичні та творчі завдання. Вони мають на меті спонукати учнів до занять з історичною хронологією, обліком часу, картографією, роботу з історичними джерелами. Практичні та творчі завдання можуть виконуватися за вибором вчителя, як у класі, так і вдома, але з обговоренням результатів на уроці.

У сучасних українських шкільних підручниках для 10 класу закладів загальної середньої освіти сталінські репресії в Україні розглядаються у розділі «Установлення та утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні». Щоправда, структура цього розділу у різних авторів є різною [9; 10].

У підручнику О. Струкевич для 11-го класу є два параграфи, присвячені репресивній політиці Й. Сталіна: «Сталінський терор проти українського села. Голодомор» та «Порушення прав людини в умовах тоталітарного режиму». Особливістю цього підручника є проблемний метод – на початку кожного з вищевказаних параграфів можна побачити проблемне питання, яке сприяє не лише підвищенню рівня зацікавленості учнів у новому матеріалі, а й дає їм змогу по-новому поглянути на основні факти історії та реалії сталінізму [9].

У підручнику В. Власова та С. Кульчицького для 10-го класу сталінській репресивній політиці присвячено параграфи «Суцільна

колективізація сільського господарства в радянській Україні» та «Масові репресії в радянській Україні» [10].

Цей підручник краще структурований, наповнений наочністю, фрагментами джерел, схемами та розшифровкою понять. Більше того, кожен підпункт у параграфах звучить як проблемне питання, що додатково спонукає учнів до пошуку відповідей та автоматично оновлює класичний погляд на радянський період в історії України. Автори широко застосовують радянські агітаційні матеріали – плакати та лозунги, які на фоні фактичних подій викликають відчуття дисонансу та спонукають до більш глибокого пошуку та аналізу [10].

Завдання для самоперевірки після параграфу у цьому підручнику теж більш диференційовані, це не просто питання, на яке має бути проста відповідь. Це завдання на встановлення хронологічної послідовності, на практичне застосування нових понять та термінів, на володіння інформацією про основних історичних діячів, на розгорнутий аналіз історичного джерела, тощо. Особливо цікавим, на нашу думку, є завдання з використанням радянських анекдотів, для учнів 10 класу це не лише цікаво, а й потребує певного рівня критичного мислення [10].

Підручник В. Власова та С. Кульчицького вирізняється значною перевагою в формі практичних занять, зокрема «Історичні документи про витоки, причини та наслідки Голодомору» та «Ідеологізація суспільного життя та репресії у радянській Україні» [10]. Ці заняття націлені на глибокий аналіз офіційних та особових джерел, а також містять різноманітні фотоматеріали та агітаційні плакати. Надто, вони включають інформацію з періодичної преси. Це не лише поглиблює розуміння теми репресивної політики, але й сприяє встановленню зв'язку із сучасністю.

Навчально-методичний посібник «Методика викладання історії в школі» від О. Пометун та І. Фрейман, виданий у Києві в 2006 році видавництвом «Генеза», є надзвичайно цінним інструментом для розв'язання проблематики навчання історії. За своїми 322 сторінками він пропонує

методичні рекомендації та конкретні приклади використання різноманітних методів на уроках історії. Цей посібник є універсальним і підтримує свою актуальність навіть у сучасний період, широко застосовуючись в навчальному процесі. Автори систематизували та структурували матеріал, що допомагає вчителю збагатити та різносторонньо підходити до використання різних методів навчання [14].

Вивчення тем, пов'язаних з масовими репресіями в Україні, належить проводити з особливою увагою до «людського обличчя» цих подій, оскільки за абстрактними термінами, такими як «розкуркулення», «терор», «Голодомор», «депортація», стоять реальні долі конкретних людей. Зазначено, що підручники з історії України обмежені вмістом та не можуть вміщати інформацію про всіх репресованих, надаючи переважно статистику смертей чи арештів, а також інформацію про найбільш відомих жертв.

Викладання історії в школі повинно бути більш персоналізованим, і тому рекомендується залучати маловідомий матеріал краєзнавчого характеру. Це може допомогти розширити розуміння учнів і привнести більше особистого підходу до вивчення історії, показуючи реальні історії менш відомих, але так само важливих жертв масових репресій.

Дослідницько-пошукова та творча робота для учнів 10 класу в українських школах може бути реалізована через проведення краєзнавчих досліджень та виконання відповідних проєктів. Важливо враховувати обмеженість навчального часу та необхідність презентації результатів під час уроку. З цієї причини пропонується використовувати короткострокові проєкти, які можуть бути завершені та презентовані протягом одного уроку.

Такі дослідження можуть бути індивідуальними чи груповими, дозволяючи учням вибирати теми, що їх цікавлять. Це може включати аналіз краєвидів, вивчення історії місцевості, архітектурних пам'яток чи інших аспектів культурної спадщини. Учні мають можливість взаємодіяти з різноманітними джерелами, розвивати аналітичні та дослідницькі навички, а

також практикувати навички публічного виступу під час презентації своїх результатів.

Впровадження проєктного методу у сучасній шкільній освіті переживає справжній підйом, оскільки новітні інформаційні технології та засоби викладання надають якісно нові можливості як вчителям, так і учням для проведення самостійної пошукової роботи та аналітичних дій з мінімальними зусиллями. Сучасні архіви активно оцифровують та публікують архіви репресивних органів для загального використання, бібліотеки організують виставки, а краєзнавці та науковці публікують свої дослідження в інтернеті.

Фактично, якісний та унікальний проєкт можна розробити, не виходячи з дому, що надає вчителям можливість активно залучати учнів до дослідницької діяльності. Використання доступу до цифрових ресурсів сприяє збільшенню інтерактивності та глибини вивчення тем, пов'язаних із репресивним періодом в історії.

Підхід до проєктної діяльності включає всі необхідні етапи дослідницької роботи та враховує можливості, які відкриває тема сталінських репресій та їх жертв. Зазначено, що учні, працюючи над проєктом, проходять крізь етапи постановки завдань, пошуку та систематизації інформації, аналізу фактів та оформлення результатів у вигляді текстового дослідження чи мультимедійної презентації.

Тема сталінських репресій дозволяє реалізувати різноманітні дослідницькі напрями, такі як вивчення певної особистості, соціальної групи, професійної категорії, національної меншини та інше. Також рекомендується фокусувати географічні рамки проєкту на конкретну територію, наприклад, Херсонську область чи конкретний населений пункт, для зручності обробки та аналізу інформації. Розширення ж географічних меж, на нашу думку, може переважати матеріал та збільшити необхідний час для підготовки проєкту. Рекомендується зберігати фокус на обраній території для забезпечення якісної та ефективної роботи учнів.

Пропонуємо такий орієнтовний перелік тем для учнівських дослідницьких проєктів з історії України у 10 класі: «Жертви сталінських репресій у моєму місті/селі», «Сталінські репресії проти вчителів на Криворіжжі», «Великий терор» на Криворіжжі». Цей перелік може бути розширеним за бажанням вчителя або учнів. Зокрема, проєктна робота учнів може бути задіяна у проведенні виховного чи позакласного заходу.

Для збереження принципів інтерактивного навчання слід приділити увагу обладнанню технікою та програмному забезпеченню уроку для застосування мультимедійної презентацією. Найбільш відомою і поширеною є програма Microsoft PowerPoint.

Ця програма надає користувачеві можливість працювати та переглядати презентацію у різних видах або режимах. Залежно від того, що ви робите: вводите текст і хочете подивитися його структуру, створюєте нотатки або вставляєте в слайд графіку – можна встановити відповідний режим роботи презентації та тим самим підвищити зручність своєї роботи. PowerPoint дозволяє створювати презентації з великою кількістю слайдів.

Враховуючи методичну проблему вивчення документальних свідчень виконавців «Великого терору» в шкільній історичній освіті, найбільш оптимальним буде створити універсальну структуру проєктної дослідницької роботи з учнями, щоб її можна було адаптувати під будь-яку тему із цього розділу, враховуючи специфіку, об'єм та варіації вимог до роботи. Тому, ми пропонуємо методичну розробку універсальної структури для дослідницького проєкту та розробку адаптованого виховного заходу:

Приклад універсальної структури учнівського проєкту:

1. Вступ:

- Визначення теми проєкту.
- Обґрунтування важливості вивчення сталінських політичних репресій.
- Формулювання мети та завдань дослідження.

2. Історичний контекст:

- Огляд періоду сталінської диктатури.
 - Опис політичних та соціальних умов, що призвели до репресій.
- 3. Основні аспекти репресій:**
- Основні методи та інструменти політичних переслідувань.
 - Аналіз масштабів та видів репресій.
 - Розгляд впливу репресій на різні суспільство.
- 4. Жертви та опозиція (в цілому в УРСР або враховуючи локальний аспект краєзнавчої складової):**
- Аналіз кількості та характеристики репресованих осіб
 - Вивчення долі конкретних осіб, їх внесок у суспільство.
 - Розгляд проявів супротиву в умовах репресій.
- 5. Вплив на суспільство (в цілому в УРСР та враховуючи локальний аспект краєзнавчої складової):**
- Аналіз соціальних та економічних наслідків репресій.
 - Вивчення впливу на культурний та національний розвиток.
- 6. Джерела та методологія:**
- Вказівка на використані джерела, включаючи архівні матеріали, історичні дослідження та свідчення очевидців.
 - Опис методів дослідження, використані для аналізу матеріалів.
- 7. Процес дослідження (в цілому в УРСР та враховуючи локальний аспект краєзнавчої складової):**
- Опис кроків та етапів дослідницької роботи.
 - Представлення знахідок та висновків на кожному етапі.
- 8. Висновки:**
- Підсумки дослідження.
 - Висловлення основних висновків та узагальнення результатів.
- 9. Публічна презентація:**
- Підготовка тексту презентації.
 - Використання мультимедійних засобів для ілюстрації матеріалів.
 - Відповіді на питання слухачів.
- 10. Література:**
- Перелік використаних джерел та літератури.

Приклад виховного заходу з теми: «День пам'яті жертв політичних репресій»:

Хід заходу

Вчитель: «Великий терор» – масштабна кампанія масових репресій громадян, що була розгорнута в СРСР у 1937–1938 рр. з ініціативи керівництва СРСР й особисто Йосипа Сталіна для ліквідації реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства. Наслідками комуністичного терору в Україні стало знищення політичної, мистецької та наукової еліти, деформація суспільних зв'язків, руйнування традиційних ціннісних орієнтацій, поширення суспільної депресії й денаціоналізація.

Ведучий: За період «Великого терору» на території УРСР, за оцінками істориків, було засуджено 198918 осіб, з яких близько двох третин – до розстрілу. Решту було відправлено до в'язниць та таборів (інші заходи покарання охоплювали менше 1 %, звільнено було тільки 0,3 %).

Учень 1: Фізичне знищення співгромадян, світогляд яких відрізнявся від комуністичного, розпочалося відразу після жовтневого перевороту 1917 р. Воно зачепило середовища видатних діячів і певні категорії населення та періодично сягало своїх піків. Нечуваних масштабів масові репресії набули після штучного голодомору 1932 – 1933 років.

Учень 2: Масові репресивні операції у 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами», упокорити населення шляхом масового терору, утвердити авторитарний стиль керівництва та здійснити «кадрову революцію». Підставою для розгортання терору була теза Й. Сталіна про загострення класової боротьби в міру успіхів соціалістичного будівництва.

Ведучий: Офіційно початком «Великого терору» став оперативний наказ НКВД СРСР № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р., затверджений політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. Проте наявні документи НКВД (накази, листування, телеграфи) свідчать, що масові репресії готувалися заздалегідь, а наказом їх лише формалізували.

Ведучий: Наказом № 00447 запроваджувалися ліміти (плани) на покарання громадян. Вироки за I-ю категорією означали «розстріл», за II-ю категорією – на ув'язнення в таборах ГУЛАГ (рос: Главное управление лагерей) НКВД СРСР. Якщо первинний ліміт для УРСР за I категорією становив 26150 осіб, то у січні 1938 р. він був збільшений до 83122 осіб. Із проханням про додаткові ліміти в Москву неодноразово зверталися наркоми внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський та Олександр Успенський.

Учень 3: Розіграні за сценарієм показові процеси проти керівників/очільників партійних та державних осередків у 1937-1938 рр. передбачали не лише усунення чи маргіналізацію рештків старої еліти, але також здійснення впливу на нових висуванців та суспільство загалом. Участь у цих показових процесах мала засвідчити політичну й ідеологічну лояльність, послух волі вождя, визнання терористичних методів державного керівництва.

Ведучий: Головним наслідком масових репресій було фізичне винищення активної та інтелектуальної частини нації та моральне розтління тих, кого терор не торкнувся.

(Хвилина мовчання. Метроном.)

Учень 4: Урочище Сандармох стало одним із сумних символів Великого терору. У документах радянських спецслужб ця місцевість зазначена як «обычное место расстрелов». 80 років тому там розстріляли близько 7 тисяч людей 60 національностей і дев'яти релігійних конфесій. Серед них понад 677 українців.

Ведучий: Найбільшу групу в'язнів – 1111 осіб – розстріляли з 27 жовтня по 4 листопада 1937 року. Ці масові розстріли приурочили до 20-річчя так званої «Жовтневої революції».

Відеоролик про Сандармох

Учень 2: Незаконність «Великого терору» визнали ще за часів СРСР після смерті Й.Сталіна, коли в роки «відлиги» провели часткову реабілітацію репресованих. Реабілітаційні процеси другої половини 1950-х - початку 1960-

х років мали обмежений характер. Більшість громадян, засуджених за політичними звинуваченнями, не отримали повної реабілітації, а їхні права не були повністю відновлені.

Учень 1: У 2015 році Україна засудила злочини комуністичного тоталітарного режиму Законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганд їхньої символіки». Законопроект було розроблено Українським інститутом національної пам'яті спільно із народними депутатами України, громадськістю та експертами Реанімаційного пакету реформ.

Відеоролик про українців, розстріляних в Сандармох

Лесь Курбас (1887-1937). Народився у Самборі на Львівщині. Видатний український режисер-реформатор, актор, теоретик театру, драматург, публіцист, перекладач. Європеїзував український театр. Курбас створив експериментальний театр українського модернізму, вивівши його на лінію світових передових мистецьких шукань (діяльність «Березоля» 1922–1926 років). Митець пробував синтезувати національні традиції українського театру з найновішими формами європейського («Березіль» у 1927–1933 роках). Заклав основи вітчизняної акторської і режисерської школи, сказав вагоме слово в кінематографі, відкрив світові видатного драматурга Миколу Куліша, великих акторів – Амвросія Бучму, Мар'яна Крушельницького, Валентину Чистякову, Дмитра Мілютенка, Йосипа Гірняка, Наталію Ужвій.

Микола Зеров (1890-1937). Родом із Полтавщини. Поет, перекладач античної поезії, літературознавець, лідер київських «неокласиків». У 1920 р. М.Зеров підготував до друку «Антологію римської поезії» та «Нову українську поезію», що стали помітним явищем у тогочасному літературному житті. Із 1923 року – професор літератури Київського інституту народної освіти. Заарештований у 1935 році й ув'язнений на 10 років на Соловки. За станом здоров'я Зеров не міг працювати лісорубом і тому прибирав кімнати господарської служби. Після закінчення роботи, у комірчині сторожа він займався перекладами та історико-літературними студіями. За багатьма

свідченнями, завершив багаторічну роботу над українською версією «Енеїди» Вергілія. Рукопис цього перекладу пропав або знищений. Про це пише у листах до дружини. Останній із них датований 19 вересня 1937 року.

Матвій Яворський (1885-1937). Родом з Люблінського воєводства (нині – Польща). Історик, академік ВУАН (з 1929). Займався науковою працею. Брав активну участь в українському національному русі. В часи революції був спочатку в УГА, а в 1919 узяв бік червоних. З 1920-го займався викладацькою роботою – писав підручники з історії України, ретельно досліджував соціальні рухи, зокрема революційні, історію КП(б)У, питання історії філософії, марксистської методології історії. Головні праці: «Історія України у стислому нарисі» (1928), «Україна в епоху капіталізму» (1924), «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (1928). На початку 1930-го проти Яворського було висунуто політичні звинувачення, в 1931-му він був засуджений у справі «Українського національного центру».

Висновок до розділу 3

Сучасна українська школа забезпечена актуальною програмою та новими підручниками з історії України, у яких сталінські злочини не замовчуються, як раніше. Але існує необхідність розширення інструментарію викладання, залучення мультимедійних технологій, проєктної системи вивчення репресій у Україні в цілому або ж рідному регіоні.

Якщо ж говорити про методичну проблему дослідження, то вона полягає в тому, що дана тематика недостатньо адаптована для проведення учнівських досліджень, виховних та позакласних заходів. Але, слід врахувати, що це в магістерській роботі представлені розробки до яких ми маємо безпосередній доступ і, відповідно, слід допускати, що до якоїсь кількості розробок ми не прямого маємо доступу і не можемо залучати до нашого дослідження. Тому, було запропоновано свій навчально-методичний комплекс для вирішення даної методичної проблеми та приклади щодо його використання в шкільній історичній освіті.

Ці теми дійсно надзвичайно важливі для формування світогляду вільного демократичного українця, предки якого страждали не лише у боротьбі за незалежність, а й за елементарне виживання під гнітом тоталітарного Радянського Союзу. Сучасна українська молодь має точно знати хто такий Й. Сталін і що саме уособлює його та державний антилюдський режим пов'язаний з епохою його влади.

ВИСНОВКИ

Отже, в результаті написання магістерської роботи з теми: «Вивчення документальних свідчень виконавців «Великого терору» в шкільній історичній освіті» нами було зроблено:

Проаналізовано історіографічну та джерельну базу дослідження. Під час аналізу історіографічної бази опрацьовано значну кількість досліджень, присвячених темі державного терору в Україні під час тоталітарного режиму. Проте, часто ці роботи включаються в загальний науковий контекст вивчення державного терору в Україні. Досягнення історіографії включає оприлюднення значної кількості раніше прихованих документів.

Існують, звісно, певні виклики та прогалини в дослідженнях. По-перше, вказується на обмежений доступ до архівів, що ускладнює докладне вивчення матеріалів. По-друге, багато робіт не є системними дослідженнями, а складаються в основному з документів та історичних нарисів, відсутність системності та аналітичності. Тема також розглядається фрагментарно.

Також, підготовлена та опрацьована джерельна база у вигляді архівних справ, наказів, прикладів уроків та заходу і навчально-методичний комплекс. Джерельна база є ґрунтовною для вивчення конкретного аспекту магістерської роботи та може бути використана в шкільній практиці, що підтверджено за результатами дослідження. Зокрема, представлена методологія дослідження представлена як ефективний інструмент для розкриття потенціалу теми в магістерській роботі та її використання в шкільній історичній освіті.

За допомогою документальних свідчень і їх інтерпретація в контексті обраного погляду на епоху «Великого терору», було досліджено стратегії, типові дії та поведінку співробітників НКВС під час масових репресивних операцій у добу «Великого терору». Стратегією виконання «Великого терору» було виконання «лімітів» будь якою ціною, за допомогою фальсифікації справ та застосування заборонених методів слідства. Типові дії та були сформовані стратегією, аморальна та злочинна антилюдська поведінка і виправдання себе на допитах під час їх арешту. Зокрема, використали приклади документів для

демонстрації складності роботи з ними та вказали на важливість їх аналізу в рамках обраної теми.

Роль та місце регіонального керівництва в процесі «Великого терору» і відповідно наказів від вищого керівництва була значною. Керівники здійснювали безпосереднє управління процесом, спрямовували його та інтерпретували накази головного керівництва, внаслідок чого, «Великий терор» і набув такого вигляду в якому він нам представлений, а абсолютно двійними стандартами, викривленими поглядами виконавців і як наслідок – надзвичайно велика кількість невинних жертв.

Інтерпретація свідчень підтверджує тезу про те, що «Великий терор» був цілеспрямованою акцією на утвердження тоталітарного режиму Сталіна. Вказана стратегія усунення реальних і потенційних опонентів, фальсифікація справ, та систематичне знищення певних категорій населення дійсно вказують на визначену мету режиму.

Було розроблено методику використання дослідження в шкільній історичній освіті. Методична проблема використання свідчень виконавців «Великого терору» не є достатньо вивченою в шкільній практиці.

В магістерській роботі показали методичну проблему, спосіб її вирішення шляхом створення навчально-методичного комплексу та власних розробок, що є важливим внеском у підготовку вчителів і формування свідомості учнів. Розробка такого комплексу, який приведений в магістерській роботі може стати допоміжним інструментом для вчителів у викладанні історії, зокрема, теми про «Великий терор».

Таким чином, мета магістерської роботи була досягнена, а відповідні завдання виконано.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів Управління СБУ по Одеській області. Арх. №68251. Справа Кісельова П.П. У 3-х томах. На 661 арк.
2. АУСБУОО. Арх. №68251. Справа Шнайдера та ін. На 2100 арк.
3. Вистороп Т.В. Політичні процеси 1920-х – початку 1930-х років. Великий терор. Конституція УРСР. Урок. URL: <https://naurok.com.ua/urok-politichni-procesi-1920-h-pochatku-1930-h-rokiv-velikiy-terror-konstituciya-ursr-100430.html> (Дата звернення 01.09.2023)
4. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/139_2-2011-p. (Дата звернення 09.05.2023)
5. Довідка на Кісельова Павла Петровича. Сайт: Кадровый состав органов государственной безопасности. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Киселев,_Павел_Петрович (Дата звернення 09.05.2023)
6. Довідка на Раєва Бориса Ільїча. Сайт: Кадровый состав органов государственной безопасности. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Раев,_Борис_Ильич (Дата звернення 09.05.2023)
7. Довідка на Рибаківа Іосіфа Єфимовича. Сайт: Кадровый состав органов государственной безопасности. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Рыбаков,_Иосиф_Ефимович (Дата звернення 09.05.2023)
8. Довідка на Шнайдера Александра Григорьевича. Сайт: Кадровый состав органов государственной безопасности. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Шнайдер,_Александр_Григорьевич (Дата звернення 09.05.2023)
9. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти / О. К. Струкевич. Київ, 2018. — 240 с. : іл

10. Історія України (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ, 2018. 304 с.
11. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія України. 5–9 та 10–11 класи» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року №698). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (Дата звернення 09.05.2023)
12. Оперативний приказ народного комиссара внутренних дел СССР Н. И. Ежова № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». 30 июля 1937 г. URL: <https://istmat.org/node/32818> (Дата звернення 09.05.2023)
13. Падалко М. А. Масові репресії в радянській Україні. Урок. URL: <https://naurok.com.ua/urok-z-temi-masovi-represi-v-radyanskiy-ukra-ni-107698.html> (Дата звернення 09.05.2023)
14. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ, 2005. 179 с.
15. Посунько Н. С. У жорнах репресій. Урок. URL: <https://naurok.com.ua/uzhorna-rearesiy-scenariy-vihovno-godini-17673.html> (Дата звернення 09.05.2023)
16. Бажан О. Доба великого терору в Україні: механізм реалізації. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Випуск 2. Київ, 2005. 116-129 с.
17. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ, 1994. 428 с.
18. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільнополітичний та історико-правовий аналіз: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Львів, 1994. 36 с.

19. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Київ, 1999. 446 с.
20. Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2004. – № 22/23. С. 36.
21. Васильчук Г. М. Радянська Україна 20-х – 30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя, 2008. 314 с.
22. Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упор. С. Кокін, М. Юнге. Київ, 210. 698 с.
23. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ, 1991. 342 с.
24. Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. Харків, 2007. 319 с.
25. Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр. Історіографія). Київ, 1998. 506 с.
26. Кропачев С. А. Десять лет, изменившие страну: Проблемы отечественной истории и историографии середины 1930–1940-х гг. Краснодар, 2006. 132 с.
27. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. Донецьк, 2006. 56 с.
28. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003. 624 с.
29. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2003. 38 с.
30. Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. – Київ, 2000. 230 с.

31. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х гг.: источниковедческий анализ. Тернополь, 2010. 369 с.
32. Подкур Р. Ю., Рубльов О. С. Історіографія політичних репресій в Україні (др. пол.1980-х рр. – 1990-ті рр.). Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): Бібліограф. покажчик. Житомир, 2007. С. 4–35.
33. Реабілітовані історією. Одеська область. Книга 1. Одеса, 2010. 799 с.
34. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2005. 29 с.
35. Рубльов О. С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–40-і роки ХХ ст.). Український історичний журнал. Випуск 1. Київ, 1991. С. 41.
36. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Мат. міжнар. наук. конф. 15–16 вересня 1994 р. Київ, 1998. 290 с.
37. Україна – Росія: діалог історіографій: Мат. міжнар. наук. конф. Чернігів, 2007. 256 с.
38. Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. / Авт.-упор. Ю. Шаповал та ін. Київ, 2009. 544 с.
39. Хлевнюк О. В. «Большой террор» 1937–1938 гг. как проблема научной историографии. *Историческая наука и образование на рубеже веков*. Москва, 2004. 536 с.
40. Шаповал Ю. Сучасна історіографія тоталітаризму в Україні: здобутки і проблеми. Київ, 2004. С.112–122.
41. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Київ, 1994. 34 с.

